

III.

Речь отъ председателя на Философско-обществения
клонъ С. С. Бобчевъ

Творцитѣ на българското освобождение.

I.

„Творцитѣ на българското освобождение!“ — Кои сж тѣ, кога се проявявагъ? Може ли да се изчерпи въпросътъ, като се каже: тѣ сж онѣзи герои и подвижници, руски генерали и солдати, които, по волята на руския царь, литнаха отъ далечния Северъ и на крилата си ни донесоха свобода; които изкупиха нашата независимостъ съ кръвта си; които сложиха кости за пиедесталъ на българската държавностъ; които смѣсиха своята братска кръвь съ тая на българскитѣ витязи — опълченцитѣ — скромни великани, окржжени въ мжченически ореолъ на Шипка Шейново и подъ Стара-Загора? — Вѣрно е, че тѣ сж непосреднитѣ творци. . . Но много по-рано, цѣло столѣтие по-рано, се появяватъ знайни и незнайни, голѣми и малки подготвители — творци на българското събуждане, свѣстяване, възраждане — предпоставки на освобождението, защото нашето политическо освобождение е тѣсно, неразривно свързано съ възраждането на народа. Защото колективниятъ творецъ въ нашия случай е една дълга редица отъ борци и дейци, появявали се следъ пропадането на България — въ разни и следващи ги поколения; една видима и невидима колективностъ въ пространствата на време и мѣсто, колективностъ мжно уловима и опредѣляема.

Едва ли има случай по-сгоденъ отъ днешния да се споменатъ имената на будителитѣ и творцитѣ на българското освобождение. Такъвъ поменъ се налага на тържествени дни, когато се празнува единъ закржгленъ периодъ, както у насъ е сега случаятъ съ петдесетлѣтието на българското политическо възкресение.

* * *

Народитѣ, които не си спомнятъ за миналото, за героитѣ и подвижницитѣ на това минало, малки и голѣми зидари на неговата история, не сж достойни за добро настояще и свѣтло бждеще.

Една непростима грѣшка, за да не кажа нѣщо по-силно, е, дето у насъ се отвѣдиха хора, които отричатъ миналото, неговитѣ завети, преданията му, и които дирятъ „новото, днешното, реалното, бждното“. Но днешното, реалното е продѣлжение, развитие на вчерашното, на миналото, а бждното е продуктъ на днешното. Ние всички сме рожби на миналото; цѣлото ни народно достояние е рожба на отколешна деятелностъ на дейци и борци въ миналото. Ще сторятъ много добре да спратъ своитѣ опасни учения онѣзи, които проповѣдватъ да се премахне въ възпитанието на младежъта всѣко историческо знание, за да се отърве човѣкътъ отъ миналото, отъ традиции и да стане почва за „ново учение“.

Българскиятъ народъ не трѣбва да забравя миналото си. Монахътъ, който първи силно удари звънеца за нашето възраждане още въ края на XVIII вѣкъ, ни извика да си припомнимъ това минало, да се покланяме на неговитѣ свѣтли ликове и да извлѣчемъ полезни уроци за настоящето.

Има народи, които не сж си спомняли или е нѣмало що да си спомнятъ отъ миналото, и сж изчезнали отъ лицето на земята. Нѣмали минало, което да тачатъ, тѣ, естествено, не можели, да иматъ и бждеще. И тѣ загинали! Защото много права бѣше мисълъта, изказана отъ оплаквания неотдавна отъ цѣла Франция маршалъ Фошъ: „Докато народитѣ не преставатъ да си спомнятъ, тѣ не преставатъ да живѣятъ“. Българскиятъ интеллигентъ не трѣбва да забравя тази дълбока мисълъ. Изгледитѣ за бждеще, за живото, сж безконечни за онѣзи, които си спомнятъ за миналото. Само тогазъ могатъ да се очакватъ бждни народни възможвания и издигания и при най-тежки условия. Мисълъта, изказана нѣкога отъ Гамберта, че „историята е ржководна наука“ (maitresse), е много вѣрна; тя е допълнена отъ бележития Фюстелъ де Куланжъ, съ подчертаването,

че „истинският патриотизъм не е само да обичаме родната земя, но че той състои въ това да обичаме нашето минало, да почитаме поколѣннията, които сж били преди насъ“.

II.

И днесъ азъ ще си позволя да извикамъ предъ васъ това минало, да го припомня, макаръ въ едри черти, да подиря въ него ликоветѣ не само на герои-водачи, но ликоветѣ и на скромни, малки, дребни, едва забелязани, или никакъ незабелязани борци за българското освобождение.

Тѣ се появяватъ много рано. Тѣ не сж само близкитѣ, прѣжитѣ участници въ освобождението, тѣ не сж и непосредственото поколѣние отъ третата четвъртъ на XIX столѣтие, когато се появиха не само самоотвержени носители на идеята, но и неустрашими организатори, герои и патриотически дейци, макаръ и несполучили да видятъ тържеството на своитѣ свещени копнежи.

Следъ пропадането на България подъ турско владичество, настѣпи постепенно, най-сетне и окончателно подчинение подъ духовно гръцко иго. Двойното робство сломява мъждукащи самъ-тамъ енергии, упоритости и открити борби : Фенерското владичество, най-напредъ колебливо, сетне по-смѣло и най-после решително се опита не само да омало-мощи българското племе, но и да сложи кръстъ на неговото битие: нѣма български народъ, нѣма български книги, нѣма български езикъ, нѣма българска черкова. Всичко е „рум-милети“ (ромейски, гръцки народъ), „рум-клисеси“ (гръцка черкова), „рум-лисани“ (гръцки езикъ), даже на печатитѣ на българскитѣ старейски съвети по нейде се чете „румиянъ милети“ ... Настава моментъ, когато наистина, като че българскиятъ народъ изчезва, българскиятъ езикъ не се чува, българска книга не сжществува. И най-грижливи славянски историци и етнолози дирятъ и не намѣрватъ българско сжществуване. Първенци българи дори прекръщаватъ имената си и се мжчатъ да говорятъ по гръцки ... „Свършено“, мислятъ си въ Фенеръ. — „Всичко не е загинало“, се отзовава внушителенъ гласъ отъ затънтенитѣ хранилища на българското битие

въ манастири и черкови. „Огнецът“ на българското свѣтло минало, който ние пазимъ, ще запали „любородната“ искра въ задрѣмали души и сърдца! — Така и стана!

И като се вирамъ въ това тъмно минало, азъ зарвамъ първоначалнитѣ творци на българското свѣстяване. На първо мѣсто менъ се мѣрва:

„Тамо въ дънъ горитѣ атонски високи,

Във скромна килийка потънала въ сънъ,
Единъ монахъ тъменъ, непознатъ и бледенъ,
Предъ лампа жумеща пишеше наведенъ“.

И когато свърши той, рече:

„Конецъ!“

На житие ново, азъ турихъ вънець“.

Зовътъ на хилендарския монахъ въ неговата история „Словеноболгарская“, може би не е първиятъ, който се понесе отъ края на XVIII в. (1762.) въ задрѣмалитѣ срѣди на българския народъ. Но той бѣше грѣмливъ, енергиченъ, внушителенъ. Той напомяше славното минало на българскитѣ царе. Той гълчеше днешното, че не хае за миналото българско царство, че не знае, че и ние сме имали царе и патриарси, че не единъ нашъ царъ е задавалъ страхъ на могщата византийска монархия; че Симеонъ, съ своята висока византийска култура, не се срамѣше отъ българския езикъ, а, напротивъ, както баща му Борисъ и той се гордѣше съ българската книга, надъ която и самъ той работи:

„А ти, о неразумне и юроде, поради что се срамишъ да се наречешъ българинъ!“... „Ти, българине, не прелъщася: знай свой родъ и языкъ“.

Искрата отъ „свещения огънь“ бѣше хвърлена. Тя се подѣема, тя стопля, сгрѣва, освѣтлява. Преписи отъ Паисиевата история се снематъ и разнасятъ на длъжъ и на ширъ по българската земя. Ето Софроний Врачански! А после? . . .

Будители — стари и млади — се появяватъ единъ следъ други. Въ килиитѣ, по-късно въ школи, монаси, свещеници и даскали учатъ на българско четмо и писмо. Скоро въ поникналитѣ училища се появяватъ таблици и книги за обучение. Зематъ заслужено полезно мѣсто учеб-

нитѣ помагала на Неофитъ Рилски (неговитѣ „Таблицы“) и на Петъръ Беронъ („Рибния букварь“). Въ черковитѣ по-смѣло и открито се възнасятъ молитви Богу на български езикъ. Играе роля и лѣхътъ на новото време, създадено следъ великата френска революция. Реформитѣ на султана Махмуда II, Хати-Шерифа и Хати-Хумаюна на Абдулъ Меджита (1839, 1856), извикаха у българскитѣ населения най-напредъ движения за възстановяване на българска самостоятелна черкова. Първенъ въ Македония се чува гласове за независима българска черкова (Скопие — 1838). Идеята обхвана цѣла България: заможни земеделци, занаятчии, джелепи и търговци скоро се окопитиха; тѣ усѣтиха въ своитѣ души народния духъ. Тѣ видѣха, че не само сж лишени отъ най-елементарни човѣшки и граждански права, но че българската народность се заплашва съ гибель, ако не се взематъ о време сериозни мѣрки. Пробудата прониква въ много срѣди. Тя върви бавно, но сигурно. Българскиятъ творчески духъ най-напредъ боязливо, после съ единъ засиленъ размахъ посѣга за своя духовна иерархия, иска духовна свобода — предтеча на политическата.

Гледайте!...

Сякашъ се извърши едно чудо! Задрѣмалото българско население вече е събудено... Не колебливи, а смѣли вече, окрилени и енергически борци на възраждането носятъ съ ентузиазъмъ знамето на свободата — духовна и политическа.

Още въ първата половина на XIX в. Цариградъ става срѣдище на величавата борба съ Фенеръ за национална свободна черкова. Тукъ е лагерътъ на борцитѣ. Изправятъ се: Иларионъ Макариополски, Неофитъ Бозвели Хилендарски, Гавриилъ Кръстевичъ, Петко Р. Славейковъ, Д-ръ Чомаковъ, Иванъ Екзархъ, Тодоръ Бурмовъ, Иванъ Найденовъ, — творци на духовно освобождение, творци на предпоставки за българска свобода и независимостъ. Подкрепяни отъ всенародната вѣра, съчувствия и съдействия, цариградскитѣ борци следъ 30 — 40 годишна борба, виждатъ усилията си увѣнчани съ успѣхъ. Неоценениятъ достатъчно ферманъ отъ 28. II. 1870 г. е първиятъ тържественъ и официаленъ турски документъ,

който чертае етническите граници на българския народъ, граници, които по-късно възприе като минимални Цариградската конференция, граници, които послужиха и за Санъ-Стефанска България. Тъзи граници, прочее, отговаряха напълно на живота, на дейността, засвидетелствувани и отъ научните етнографски и географски изучвания на европейски пътешественици и учени.

III.

Редомъ съ борбата за свободна и независима българска черкова, у насъ се появи и идеята за политическа свобода, за освобождението на българското племе. Стара, вѣчна и никога не умираща идея!

Австро-турските и руско-турските войни, походитѣ на Наполеона и достигането му до Илирия (Далмация), сръбските възстанически движения (1804—1815), завѣрата и гръцките възстания (1821—1828), всичко това създава настроения и свободолюбивъ пламтежъ въ българските души. Български ратници изъ Мизия, Тракия и Македония взематъ участие както въ сръбските възстания, тъй и въ завѣрата (гръцкото освободително движение) и въ руските походи противъ Турция. Цѣли български чети се борятъ наедно съ сърбитѣ за свобода, въ Шумадийско. Цѣли български дружини влазятъ въ полковетѣ на гръцките хетеристи въ Ромъния. Цѣли отряди — пехота и конница — въ Елада сж българи, предвождани отъ войводи българи. Въ 1821 г. между 15,000 борци подъ началството на Сава Коменара, имало 8,000 българи и сърби, а двамата му помощници хаджи Генчо и хаджи Проданъ били българи отъ Шуменъ. Тѣ помогнали на съседитѣ, за да се помогне и на българитѣ.

Освенъ отдѣлните лица, като борци за възраждане и освобождаване, много сж помогнали и известни съсловия, институти и организации: черковата, респ. манастирътъ, килията, после училището, общината и свързаниятъ съ нея еснафъ. Тъзи институти сж имали задъ себе си творческия и безсмъртния духъ на българския народъ, неговитѣ добродетели: упоритъ трудъ, неизмѣнна пестеливостъ, вѣрата въ Бога, въ себе си, въ правотата на дѣлото и бждещето на Родината. Тъзи елементи и неви-

дими фактори създадоха българския успѣхъ за извоюване на духовна свобода, тѣ приготвиха и предпоставитѣ на българското политическо освобождение.

Ако черковата и манастирътъ играха голѣма роля въ началото на възраждането, то бѣше, защото тамъ бѣха намѣрили убѣжище апостолитѣ на българското духовно, книжно развитие. Отъ тамъ излетѣ първата искра на любовно пазения „свещенъ огънь“, на българското битие; отъ тамъ бликна първата струя на просвѣта за свѣстяване за българска школа.

Школата развита, общината дойде да помогне за нейното поддържане, а общината имаше своя дълбокъ и здравъ коренъ въ вѣчната българска задруга — голѣмата българска челядь — и въ нейния челяденъ съветъ. Еснафътъ подзе дѣлото, като помощна на общината организация.

Султанскиятъ ферманъ отъ 1870 г. бѣше вѣнецътъ на усилията на борцитѣ за духовна свобода — лица и институти — представители на цѣлия народъ. Ролята, обаче, на тѣзи лица и институти не бѣше завършена: тя продължи, тя се преобрази въ по-нататъшни енергии за подготовка на освободителното дѣло.

Да не забравяме и Печата. Той игра много важна и „творческа“ роля, както въ духовното, така и въ политическото ни освобождение. На първо мѣсто трѣбва да поменемъ Цариградския печатъ, защото той почна своето подвижничество много рано (1848 г.), защото той действуваше непосредствено върху народнитѣ умове, защото той отразяваше веднага настроенията, даваше упътвания споредъ обстоятелствата, защото и, когато не смѣше да гсвори открито, цариградскиятъ печатъ въ своето мълчание, съ своитѣ недомлъвки казваше много, подсѣщаше за още повече и винаги насърдаваше, освѣтляваше всѣкакъ съ своя фаръ на далечни разстояния българското племе. Малкъкъ на брой бѣше този печатъ, скромнъ бѣше неговиятъ тиражъ, поддържаше се той не отъ „абонати“ и отъ ржчна продажба на десетки хиляди броеве, а отъ „спомоществователи“. Вестникъ, който имаше отъ 1000—1200 „спомоществователи“, се сматряше добре, много добре поставенъ. Забележете, че той се

четъше отъ десетки хиляди ревностни читатели. Не се захвърляше този вестникъ следъ преглеждането му, а се пазѣше като светиня. Че той не се и преглеждаше, а се четѣше, — много пжти се изучваше отъ заглавието до последния редъ на последната страница. Единъ брой отъ цариградски вестникъ се четѣше и слушаше отъ десетки граждани: четѣше го учителятъ или нѣкой младъ търговецъ, въ кафенето, въ кръчмата и всички го слушаха, тълкуваха, изказваха своитѣ мисли, мнения, а въ действителностъ — своитѣ упжтвания, надежди! Като говоря за цариградския печатъ и за неговитѣ грамадни заслуги, не ще каже че замълчавамъ заслугитѣ на революционния, задграниченъ печатъ. И той, съ своя собственъ, пламененъ и буенъ патриотически зовъ творѣше и извикваше народното съзнание; но задграничниятъ вестникъ отиваше мжчно до назначението си, той не можеше да постигне напълно желаната полза.

Криво сждятъ онѣзи, които казватъ, че между задграничния печатъ и цариградския имало нѣкакви принципи различия . . . Голѣма грѣшка! Двата печата вървѣха, наистина, изъ разни пжтища, имаха разни методи, но тѣ отиваха къмъ сжщата целъ. Условиата и мѣстото на тѣхната деятелностъ имъ налагаха разни начини за писане и проповѣди.

Ако на чело на Цариградския печатъ стояха горещо-родолюбивитѣ ликове на Иванъ Екзархъ, на д-ръ Ив. Богоровъ, П. Р. Славейковъ, Т. Бурмовъ, Т. Икономовъ, Иванъ Найденовъ, — въ Нови Садъ, Букурещъ, Браила, Болградъ се подвизаваха: Г. С. Раковски, П. Кисимовъ, Любенъ Каравеловъ, Ив. Касабовъ, Хр. Ботевъ. . . Тѣ бѣха близки по произходъ, близки по идеи и копнежи. И да бѣха размѣнили мѣстата на своята публицистична дейностъ, сигурно щѣха да действуватъ първитѣ като вторитѣ, и обратно. И еднитѣ, и другитѣ бѣха ценни творци на българското народно съзнание и освобождение.

Тукъ му е мѣстото да си спомнимъ и за онѣзи рѣдко спомняни и пренебрегвани книгоиздатели и книгопродавци, като Татаръ-пазарджичанинъ хаджи Найдень Ивановичъ, учителъ, книгоиздателъ и книгопродавецъ по цѣла България. Следъ него иде великиятъ по своитѣ

услуги, скромниятъ до обезличаване въ своя животъ и претенции Христо Г. Дановъ, че и Драганъ Манчовъ, — сщцевременно воеводи и черноработници въ българската книжарска ранна нива, които обхождаха неуморно села и колиби, много пжти пеша и въ дисагитъ си носѣха пробудата на народа, пробуда между свещеници, учители, търговци, селяни и мжже, готвѣха съзнателно и несъзнателно творци, малки и голѣми, на освобождението.

IV.

Една трудна проблема е да се класифициратъ — по важность — дейцитѣ на българското възраждане и творцитѣ на освобождението. Много и разнообразни сж тѣхнитѣ ликове: едни се мѣрватъ, мъждукатъ въ далечното минало, други блѣсватъ веднага и изчезватъ; трети се приближаватъ съ развито знаме къмъ годинитѣ на великия моментъ на руската освободителна война: едни сж вършили мисия културна, проповѣдническа, чрезъ слово и печатъ, ставали „идейни завѣраджии“, други ставали истински бунтовници, нарамвали пушка, идвали изъ отвждъ Дунава, отивали по горитѣ, съставяли чети, дружини и се жертвовали за народното дѣло. Имало и такива, които сж укривали носителитѣ на „любородната искра“ и така улеснявали твърде много тѣхната апостолска задача.

Де да поставимъ Хилендарския монахъ, автора на „Словеноболгарская история“ и нейнитѣ преписвачи, посетнешнитѣ културни дейци, проповѣдници, вестникари, писатели; после карпаторусина Юрий Венелинъ и ревностния „българинъ“ Априловъ; — какъ да ги класифицираме? Кой заема по-предно, по-изпъкнало мѣсто въ голѣмата плеяда: Неофитъ Бозвели или Раковски, Гавриилъ Кръстевичъ, Марко Балабановъ или Любенъ Каравеловъ? Освенъ това, какъ да се отнесемъ къмъ по-скромнитѣ, къмъ малко знайнитѣ или съвсемъ незнайнитѣ творци на българското духовно и политическо-освобождение?

Въ желанието си да бждемъ справедливи, ние рискуваме, ако речемъ да правимъ пълень, съ върна характеристика поменикъ, да не поменемъ нѣкое малко знайно име, но съ много голѣми заслуги.

Да, право е, че голѣмитѣ, изпъкналитѣ ликове, водачитѣ-герои трѣбва да се поставятъ и поменатъ на първо мѣсто. Тѣ играха много голѣма роля, принесоха грамадни ползи, за това нѣма никакво съмнение. И що сж героитѣ-водители? Нали тѣ сж онѣзи помазаници свише, които винаги сж се отличавали съ дарби, дадени тѣмъ отъ Бога, издигали сж все по-горе, по-високо, изъ срѣдитѣ, носили сж знамена безстрашно, излагали сж се всѣкакъ, заставали сж на отговорни и опасни мѣста и, ако сж били обществено честни, искрени, вѣрни и преданни на службата си, принасяли сж безспорно най-голѣми услуги на дѣлото, на което сж се посветили.

Но и водачитѣ-герои не сж били силни само съ това че сж били талантиливи, бележени отъ Провидението, ако щете и гении. Тѣхната нравствена мощъ се е криела и почерпвала дълбоко въ народнитѣ недра, много пжти въ видимото или невидимото сътрудничене на малки борци, безъ които задачата на водачитѣ едва ли би успѣла.

Малкитѣ, дребнитѣ дейци, даже и най-незайнитѣ, понѣкога сж заслужвали много, твърде много. Наистина, високо стоятъ идейнитѣ заслуги на Паисия Хилендарски, Неофита Бозвели, Илариона Макариополски, П. Р. Славейковъ, Г. С. Раковски, Л. Каравеловъ, Хр. Ботевъ, Хаджи Димитъръ, Ст. Караджа, Василъ Левски, като будители и носители, като подготвители на българското освобождение; едва ли, обаче, би могълъ нѣкой да откаже справедливото на онзи селски и градски учителъ, който е възпиталъ и вдъхновилъ Раковски и Ботева, Караджата и Левски и други герои на освободителното дѣло.

Ако Раковски, Каравеловъ и Ботевъ създадоха предпоставкитѣ на нашата свобода съ своитѣ заразителни и пламенни идеи и проповѣди, нимà по-малко заслуги иматъ по-раншнитѣ „завѣраджии“, възстаници отъ по-старо време, Д. Мамарчоолу, Велчо, дѣдо Никола; зайнитѣ и незайни хжшове, четници отъ дружинитѣ на Филипъ-Тотю, Хаджи-Димитъръ, жертвитѣ на Дрѣновския манастиръ и онѣзи незабравими опълченци, които оставиха кости на Шипка, Шейново и подъ Стара-Загора?

Величественъ е подвигътъ на Христо Ботевъ, който се хвърли на явна смъртъ, като изкупителна жертва, но

драгоценни сж и имената на неговитѣ другари, напр. на единъ попъ Сава Катрафиловъ, падналъ недалечъ отъ Ботева съ знаме въ ржка. Безсмъртни сж геройскитѣ подвизи на Т. Каблешковъ, Бенковски, но нима можемъ да забравимъ легендарния Кочо отъ Перушица и подобнитѣ нему мжченици-герои?...

Славно е дѣлото, голѣми сж заслугитѣ на Илариона Макариополски и П. Р. Славейковъ. Достойни за поменъ и дълбока признателностъ сж всички онѣзи първоучители, които разнасяха свещения огънь на възраждането: Райко Поповичъ, Христки Павловичъ, Якимъ Груевъ, Христо Груевъ Дановъ, братя Миладинови, Кирилъ Пейчиновичъ, Пърличевъ, Шапкаревъ и др. и др. Но редомъ съ тѣхъ, единъ незнаенъ, потуленъ, единъ скроменъ учителъ — бачо Киро, единъ Климентъ (у Вазова въ „Чичовци“) върши сжщо така хубаво дѣло, като възпитава ученицитѣ си въ духъ и вѣра на народа за освобождение. Единъ жестъ на учителя Климентъ, попитанъ да посочи де е Русия, въодушевява слушателитѣ, като имъ изтъква онази необятна земя, отъ която се очаква да тръгнатъ освободителнитѣ сили на руския народъ. А учители Климентовци въ България имаше голѣмъ брой!

* * *

Това, което характеризова по-особено българскитѣ творци за освобождение, това не е само тѣхната вѣра и надежда въ бждното пришествие на националната свобода, редомъ или следъ духовната. Това не е само и онзи свещенъ огънь на родолюбие, който тѣ запалиха и подържаха въ своитѣ питомци, въ своитѣ съграждани — учителътъ тогазъ се гордѣеше да проповѣдва и отъ черковния амвонъ, както и отъ даскалската масичка, на сборовете, и въ кафенета. Не е само това.

Учителътъ изискваше отъ своитѣ слушатели дѣла: той настояваше и внушаваше да се уредятъ читалища, дружества, да се изписватъ книги и вестници; той самъ четѣше тѣзи вестници въ читалището или дето нѣмаше подобно — въ кафенето. Той посрѣщаше и изпращаше скришомъ, съ опасностъ на живота си „апостолитѣ на

великото дѣло“ и много пжти се отзоваваше въ Диарбекирѣ, като най-малко наказание за своята смѣлость.

Учительтъ и печатътъ създадоха най-после общия ентузиазъмъ, който се прояви въ последнитѣ у насъ освободителни движения, когато, споредъ думитѣ на Вазова (Подъ Игото): „черквата даваше попа си, школото даскала си, полето орача си, майката сина си. Идеята съ стихийна сила проникваше всжду, обхващаше всичко — и Балкана, и равнината, и колибата на сиромаха, и килията на монаха. Даже и чорбаджиитѣ, жигосаната класа, спъвалото на народното напредване, се намѣриха подъ обаянието на идеята, която вълнуваше умоветѣ на срѣдата имъ. Напраздно нѣкои, продължава Вазовъ, пристрастно искатъ да монополизиратъ това въодушевление само въ полза на оная частъ на народа, на която краката обуваха царвули, въ ущрѣбъ на историческата истина. Напраздно. Революционниятъ духъ, тоя огненъ серафимъ, засегна съ крилото си и цървулани, и университетанти, и гугли, и фесове, и калимявки, и капели. Както въ всички прогресивни борби на България, науката и кръстътъ, сиречь духътъ, стоеше на първи редъ. Мартирологътъ на новитѣ български мжченици явно доказва това. Истина, че главниятъ контингентъ и напредъ, и сега, бѣше народната маса, но тя даде онова, което бѣше въ силата ѣ: числото. Трѣбваше интелигенцията да му даде смисълъ и душа...“

Нейниятъ представителъ бѣше учителтъ!

Ето този учителъ е въ най-многого случаи онзи незнаенъ и бележитъ творецъ на българското освобождение, на когото трѣбва да се вдигне особенъ на вѣчни времена паметникъ!

Да не забравяме жената — българска учителка, майка, съпруга, сестра. Та не остана на страна отъ подвижничеството, отъ идеята, отъ борбата. Тя принесе своитѣ услуги... Въ много случаи заплати съ голѣми жертви...

* * *

Не мога, въ всѣки случай, като говоря за творци на нашето освобождение, да не се спра по-особено на онѣзи, които прѣко, непосредствено, съ ентузиазъмъ и любовъ къмъ българския народъ, съ пълна самопожерт-

вувателностъ понесоха на плещитѣ си тежкия кръсть — за да дадатъ свобода на своитѣ братя. Не мога, въ всѣки случай, да не се спра върху беззаветнитѣ жертви на руския народъ, върху великодушието и чудното благородство на великия царь — Александъръ II!

Безъ Русия, особено безъ Царя-Освободителя — нѣмаше, не можеше да има българско освобождение. Трѣбваше на руския престолъ да стои тоя, който носѣше въ гърдитѣ си една велика, благородна, хуманна, славянска душа, за да извика тя: „Стига толкова страдания на България! Ако тѣ нѣматъ никаква друга титла, за да добиятъ спасение, свобода, човѣшки животъ, тѣхнитѣ мжки, плачове, сълзи, пролѣтата невинна кръвь на деца, жени, вдовици, тѣхнитѣ въ пламъци домове, съборени и осквернени отъ поганци черкови, опустошени селища, разорани паланки — имъ даватъ право за свобода. Тѣ много и страшно търпѣха. Стига!“

Прелистете страницитѣ на мировата история отъ старо и ново време, дирете и вижте, да ли може да се намѣри примѣръ на подобна доблестъ и великодушие, на подобна човѣщина, съ които единъ цѣлъ народъ се покъртя отъ далечни мѣста презъ хиляди километри, за да дойде въ помощъ на свои братя. И въ какви дивни строфи нашиятъ народенъ поетъ и тоя пжтъ описва първото появяване на руситѣ въ Влашко, на пжтъ за България:

Тѣ идѣха съ пѣсни на врани коне,
 (Катъ че ли на сватба, а не на клане),
 Руситѣ, това сж, ази си хортувахъ,
 За кои мечтаехъ, за кои сънувахъ,
 За кои народътъ плачеше до днесъ,
 И съ вѣра търпѣше страшната си честь.

И нѣмаше ли право българското племе да не измѣня никога на своята вѣра, че руската душа въплътена тѣй чудно въ царската съвѣсть и царската любовъ, сж неизмѣнни презъ вѣковетѣ, че за него има само единъ спасителъ — руския царь. Не току-тѣй Петко Рачевъ Славейковъ създаде въ туй време популярната пѣсень, пѣна на длъжъ и на ширъ изъ цѣла България:

Руский царь е на земята най-великъ, надъ всички пръвъ,
 Руситѣ сж наши братя, наша плътъ и наша кръвъ...
 Катъ Русия нѣма втора, тъй могъща на свѣта,
 Тя е нашата подпора, тя е нашата висота.

И величието на руския царь, както и величието на руската душа, се проявиха въ всички моменти на войната и на пребиваването на руската армия у насъ. Единъ отъ голѣмитѣ свободолюбци отъ културния и хуманенъ свѣтъ на Западъ, великиятъ старецъ Гладстонъ, бѣше произнесълъ историческитѣ слова: „Ако Русия има несполука, това ще бжде най-великото нещастие за човѣчеството и за християнитѣ; но ако Русия сполучи, тя ще добие безсмъртна слава“.

Русия сполучи! Нейното тържество блесна въ историческия актъ, написанъ въ Санъ-Стефано, въ Санстефанския договоръ. Той бѣше награда, отъ една страна за жертвитѣ на Русия, — а отъ друга за страданията на мъченицитѣ въ България. Удовлетвориха се исканията, справедливитѣ искания на балканскитѣ народи, и една държава българска се очерта приблизително въ нейнитѣ етнографски граници. Аксаковъ казваше: „Въ Санъ-Стефано цѣла България бѣ извикана на новъ животъ, нѣмаше вече нито единъ християнинъ робъ по цѣлото пространство, върху което живѣе българското племе“. И тукъ, както презъ течение на цѣлата война, при уреждането на гражданското управление въ България, при създаването на кадри за бждната българска армия, при подготвянето на персоналъ за разнитѣ клонове на управлението, се виждаха грижитѣ на Русия за България, за нейното благоденствие, за осигуряване на нейното бждеще.

Рускиятъ войникъ, носителъ на идеята на руския народъ, не само освободи България, но руси се погрижиха съ разни подготвителни мѣрки и учебни институти да подготвятъ българина за новия му политически животъ.

И днесъ, когато ние празнуваме петдесетлѣтието отъ Санъ-Стефанския договоръ и въобще петдесетлѣтието отъ рождението на политически свободна България, ние не можемъ да не славимъ съ благоговѣйна почитъ вели-

кия Царь-Освободителъ, Александъръ II, за когото нашиятъ поетъ много справедливо писа:

Въ епохитѣ нѣма моментъ по-умилень,
Въ истор'ята нѣма по-доблестень ликъ,
Отъ Цезаря ти си по-славень и силенъ
И отъ Александра ти си по-великъ.

Името на великодушния царъ нѣма никога да се заличи изъ паметъта на българския народъ. Този народъ ще си спомня и за неговитѣ сподвижници: за великия князь Николай Николаевичъ, великия князь Александъръ Александровичъ, отпосле императоръ Александъръ III, за вѣнчанитѣ съ победоносни лаври генерали — Драгомировъ, Радецки, Гурко, Скобелевъ, Тотлебенъ, Столѣтовъ — безсмъртни богатири — и за многото Калитиновци, Горлатовци и хиляди незнайни витязи, както и за младитѣ български войници-опълченци, които сложиха кости, за да се издигне върху тѣхъ българската свобода. Ние не можемъ днесъ да не си спомнимъ все така съ благоговение грамаднитѣ услуги на дипломатитѣ и общественицитѣ — графъ Игнатиевъ, Нелидовъ, Ив. С. Аксаковъ, князь Черкаски, Дондуковъ-Корсаковъ и др.

Като се прекланяме предъ паметъта на тѣзи велики ликове на безсмъртни герои, нѣкои знайни, а нѣкои незнайни, ние изказваме и дълбоката си признателность къмъ останалитѣ живи руски и наши ветерани герои, отличили се въ блѣскавата епопея на Освободителната война, която ни докара до Санъ-Стефано.

Вѣчна паметъ на мъртвитѣ и слава на останалитѣ живи!

Признавамъ и на това мѣсто съмъ длъженъ да помена заслугитѣ и на други спомагателни и подготвителни фактори на българското събуждане и освобождение, на много славянски, западно-европейски и американски ратници въ полза на българското дѣло. Отъ чехитѣ си спомнямъ за: Шафарикъ, Иречековци, Палацки, Ригеръ и Челаковски; отъ хърватитѣ: Штросмайръ, Рачки и пр.; отъ френци и нѣмци: Ами Буе, Ф. Каницъ, Луи Леже; отъ англичанитѣ и американцитѣ: великиятъ Гладстонъ, славниятъ Макъ-Гаханъ и Скайлеръ, Лонгъ и др. библейски учители и

проповѣдници, които жигосваха тиранията и извикваха съзнанието и надеждитѣ.

V.

Но ще трѣбва вече да свърша, следъ този кратъкъ излетъ въ областта, въ която настѣпихъ, макаръ и да не я изходихъ, макаръ и да не я избродихъ достатъчно.

Ние видѣхме, кои сж били борцитѣ и дейцитѣ на българското възраждане, на българската духовна свобода и творцитѣ на освобождението. Едни отъ тѣхъ сж били прѣки дейци и творци; други косвени. Едни сж били видни и изпъкнали; други малки, знайни и незнайни. Едни сж занимавали първенстващо мѣсто, занимавали сж престоли на службата; други сж помагали, приготвяли, създавали предпоставки. Но всички сж служили и заслужили.

По-често ще трѣбва да си спомняме за борцитѣ на българското събуждане и творцитѣ на българското освобождение. По-често ще трѣбва ние да изучаваме тѣхния животъ и тѣхнитѣ дѣла. Въ нашитѣ умове трѣбва да се вгълпятъ и ясно изобразятъ тѣхнитѣ свѣтли ликове, тѣхнитѣ завети, тѣхнитѣ героични и родолюбиви дѣла.

Въ творцитѣ на българското освобождение, както въ известни събития, Богъ е вложилъ идеи, идеали, като благоуханни течности въ нѣкои вази. Идеитѣ не умиратъ! . . . Не само това, — а идеи и идеали се разнасятъ, проникватъ и на широко и дълбоко. Ние сме длѣжни да възприемемъ, пазимъ и развиваме тѣзи здрави идеи. Ние носимъ тежка отговорностъ, ако не поддържаме връзката си съ тѣхъ, съ тѣхнитѣ спомени и ентузиазми, съ тѣхнитѣ завети — героически, вѣрски и патриотически.

Отъ по-сетнешно близко до насъ време, ние видѣхме не малко достойни продължатели на заветитѣ на освободителнитѣ творци. Но . . . не всѣкога използвахме уроцитѣ, които ни се преподаваха отъ дейци и дѣла, отъ успѣхи и несполуки. Това ставаше между друго, че ние малко се спирахме върху миналото, не вадихме отъ него уроци, даже го игнорирахме. . . И направихме тежки грѣхове, които сякашъ още не сме изкупили.

Нашето младо поколѣние и сега не знае, съ какви грамадни жертви се е дошло до това, което сме, което

имаме, и онова . . . идеалното, за което копнѣемъ всички и което не е мечта, защото не единъ път то ни се даде но ние не го уловихме, или когато го уловихме, не го запазихме! . . . То има нужда отъ напомняне, отъ изучаване на миналото.

Повтарямъ! Идеитѣ на творцитѣ на българското освобождение трѣбва да бждатъ винаги предъ нашитѣ очи. Водачитѣ, които ни оставиха завети, служиха на Родината като жреци; тѣ бѣха народни трибуни, герои, светци и свещенослужители на българското племе. Тѣхната черкова бѣше България. Тѣхниятъ олтаръ—свещената област на българската свобода. Тѣ създадоха ученици, апостоли, предания, поучения; тѣ оставиха цѣла програма — програма за настоящето, та и за бждещето. Тѣ ни завещаха вѣра, надежда и постоянство: вѣра религиозна въ Бога, който е закрилялъ и ще закриля българския народъ; вѣра патриотическа, че Родината не може да загине; надежда, че бждещето на българския народъ не може да бжде затрито, потжпкано и закопано отъ временни несгоди и злополуки; постоянство въ згвещанитѣ идеи и идеали за свободата и единството на българския народъ.

На края ще си позволя да свърша моята беседа съ думитѣ на най-вѣрния изразител на българската поетическа дума и тълковател на българската съвѣсть и душа — Ив. Вазовъ:

Има Богъ правдивъ. Той дига, сваля,

Бди надъ слабия, силния струпалъ . . .

И ти, Майко героиньо мила,

Вѣрвай въ себе — вѣрата е сила!

Подигни глава си. Не унивай,

Твоята звезда високо свѣти,

Тя ще свѣти и презъ вѣковетѣ,

Знамето въ душата си не свивай!

Имашъ въ що да вѣрвашъ: въ твойта младость,

Въ твойто здраве, на живота радостъ,

Въ твоитѣ мишци, трудъ, полети смѣли,

Въ силитѣ духовни въ тебъ назрѣли.

Имашъ нѣщо по-велико: Твойто

Право! Правото, мощъ несломима,

Херувима съ огненъ мечъ, чрезъ който

Въ бой и съ ада си непобедима!